

Izvještaj:

Spomen obilježja nestalim osobama sa Zapadnog Balkana: izazovi i perspektive

Distribucija:

Opća

Sarajevo, 13. decembar 2011. godine

ICMP.JCSI.94.2.bcs.doc

I. Sažetak

1. Zemlje Zapadnog Balkana počele su se uključivati u proces sjećanja i stvaranja univerzalnih spomen obilježja nestalim osobama. Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP) podržava dijalog o spomen obilježjima i načinima komemoracije sa udruženjima porodica nestalih osoba i drugim grupama civilnog društva u Regiji. Do danas je ICMP pomogao održavanje dvije međunarodne konferencije i niza konsultacija sa udruženjima porodica nestalih osoba na temu spomen obilježja i komemoracije. Iako je prepoznata važna uloga koju spomen obilježja imaju u odavanju počasti žrtvama i jačanju kulture ljudskih prava, te stvaranju okruženja u kome se zločini više nikada ne mogu ponoviti, postalo je jasno da se neke prepreke moraju otkloniti kako bi se ostvario sveobuhvatni pristup pitanju spomen obilježja.
2. Širi interes za spomen obilježja i sjećanja postoji među akterima civilnog društva, samim time i udruženjima porodica nestalih, koja su postavila i nadgradila ciljeve i principe prema kojima proces stvaranja spomen obilježja treba da se odvija kroz serije konsultacija ICMP-ovoj organizaciji. Te konsultacije treba da pruže konstruktivan uvid u proces stvaranja spomen obilježja i izazove u pronalaženju univerzalnog pristupa sjećanju na nestale osobe sa Zapadnog Balkana.
3. Iako je istina o sudbini nestalih članova porodice najvažniji prioritet za udruženja porodica nestalih, ICMP smatra da ne treba potcijeniti mogućnost da proces stvaranja spomen obilježja pomogne i ojača cjelokupni proces traženja i identifikacije nestalih. Umjesto podvlačenja crte u procesu traženja i identifikacije nestalih, društveni dijalog o načinima odavanja počasti nestalim osobama kroz stvaranje prikladnih spomen obilježja i obilježavanje dana sjećanja na nestale – može, ustvari, oživjeti proces tako što će čvrsto držati pažnju javnosti i podići svijest u vezi sa ovim pitanjem. Time društveni dijalog o tome kako države iz Regije na najbolji način mogu odati počast nestalim osobama bez obzira na nacionalnost, etničku pripadnost ili religiju može pomoći da problem nestalih osoba sa margina javnog dijaloga dođe u žižu javnosti. To može imati vrlo dobar uticaj na stvarni proces traženja, ekshumacije i identifikacije nestalih osoba. Osim toga, spomen obilježja nestalima su važna iz jednostavnog razloga: nije izgledno da će sve nestale osobe iz Regije biti pronađene. Univerzalno spomen obilježje bi stoga bilo prikladan oblik komemoracije, a za mnoge bi bio i jedini svjedok njihovog postojanja.
4. Konsultacije koje je ICMP podržao otkrile su da ne postoji konsenzus oko toga kome spomen obilježje treba biti posvećeno. Podjela boraca i civila u različite grupe je problematična i uključuje čitav niz ozbiljnih sukoba, a za neke grupe je pitanje od suštinskog značaja. Osim toga, pitanje da li predloženo spomen obilježje treba biti posvećeno samo nestalim osobama postavljeno je u vezi sa osjećajem koji može pobuditi kod osoba koje još uvijek nisu pronašle svoje nestale srodnike. Iako se nisu pojavila konkretna rješenja, pokretanje diskusije i dijaloga o ovim pitanjima bilo je važno samo po sebi, a dodatne konsultacije, kada će se raspravljati i o detaljima, će, vjerovatno, dovesti do umjerenijih pogleda i postepenog napretka u postizanju konsenzusa.
5. U procesu konsultacija pojavile su se ideje i mišljenja o potencijalnim lokacijama za univerzalna spomen obilježja. Izneseni su različiti pogledi u vezi sa mogućim usvajanjem univerzalnog pristupa pitanju spomen obilježja u Regiji i oko pitanja da li spomen obilježja treba da budu postavljena na jednoj centralnoj lokaciji ili treba postaviti replike u različitim gradovima širom Regije. Pitanje da li će spomen obilježje imati ispisana imena žrtava također je pokazalo razlike u mišljenjima među udruženjima porodica nestalih. O pozitivnim i negativnim aspektima isticanja imena na spomen obilježjima detaljno se razgovaralo, a sigurno je da, bez obzira na to da li će se imena ipak ispisati, postoji rastuća potreba za stvaranjem tačne regionalne baze podataka koja će sadržavati imena svih nestalih osoba na Zapadnom Balkanu. Takva baza podataka, kojoj bi bio omogućen online pristup, sama po sebi bi predstavljala jednz vrstu spomen obilježja.
6. Proces stvaranja spomen obilježja nestalim osobama sa Zapadnog Balkana je složen, a obilježen je jedinstvenim regionalnim problemima i različitim pogledima. Prepoznavši probleme koji bi se mogli pojaviti u budućnosti, ICMP smatra da je razvijanje univerzalnih spomen obilježja važna komponenta

tranzicijske pravde i predstavlja veliki korak ka pomirenju i postizanju trajnog mira u Regiji. Organizacije civilnog društva i ključni akteri pokazali su interes za uključivanje u takav proces i prepoznali su moguće podjele, koje se mogu savladati sjećanjem na prošlost kako bi se stvorila svjetlija budućnost. Međutim, prijedlog stvaranja spomen obilježja nestalim osobama je još uvijek u povoju, stoga ICMP predlaže proširenje procesa konsultacija i nove radionice na lokalnom i regionalnom nivou. Uključivanje mladih je jedan od najvažnijih prioriteta, te bi u tu svrhu buduće diskusije i projekti trebali nastojati podržati učešće multietničkih organizacija mladih, kako bi ojačali proces stvaranja spomen obilježja.

II. Uvod

7. Oružane sukobe u bivšoj Jugoslaviji tokom 1990-ih obilježili su masovni zločini i sistemska kršenja ljudskih prava. Po okončanju sukoba u bivšoj Jugoslaviji 40,000 osoba je proglašeno nestalima, pri čemu se više ne smatraju živima. Taj broj podrazumijeva nestale u sukobima u Hrvatskoj, BiH, Kosovu, te tokom krize u Makedoniji 2001. godine. Od oko 40,000 osoba nestalih u Regiji, oko 30,000 je nestalih u sukobu u BiH, 5,500 u Hrvatskoj, 4,500 na Kosovu i 23 osobe nestale tokom krize u Makedoniji 2001. godine. Danas se broj nestalih u Regiji procjenjuje na oko 14,000, od čega je oko 10,000 nestalih u sukobu u BiH, 2,000 nestalih u sukobu u Hrvatskoj, 1,900 nestalih u sukobu na Kosovu i 13 u Makedoniji.
8. ICMP je blisko saradivao sa vladama BiH, Republike Hrvatske, Republike Srbije, Crne Gore i Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, te vlastima Kosova, kako bi pronašli, ekshumirali i identifikovali 26,000 nestalih osoba, tj. dvije trećine ukupnog broja nestalih osoba. U pogledu tehničke pomoći, ICMP je pomoć pružio putem identifikacije 16,294 osobe od trenutka pokretanja laboratorija za analizu DNK u novembru 2001. godine.
9. Pored tehničke pomoći na utvrđivanju identiteta nestalih osoba, ICMP pomaže kroz proces konsultacija sa udruženjima porodica nestalih osoba iz pomenutih zemalja, kako bi se ustanovile mogućnosti stvaranja univerzalnih spomen obilježja čime bi se odala počast svim nestalim osobama bez obzira na nacionalno, etničko ili religijsko porijeklo.
10. Uočivši ogromnu važnost grupa žrtava u procesu tranzicijske pravde, ICMP je sa UNDP-om u decembru 2010. godine pokrenuo debatu među udruženjima porodica nestalih i građanskim društvom širom Zapadnog Balkana o spomen obilježjima nakon sukoba kroz međunarodnu konferenciju nazvanu Promovisanje sveobuhvatnog pristupa spomen obilježjima i sjećanju. U maju 2011. godine, sa Međunarodnom koalicijom mjesta buđenja savjesti (ICSC) okupili su udruženja porodica nestalih in BiH, Hrvatske i Srbije na dvodnevnoj konferenciji Nestali, sjećanje i mjesta buđenja savjesti.
11. Zaključci konferencije Promovisanje sveobuhvatnog pristupa spomen obilježjima i sjećanju ukazuju na rastući interes za spomen obilježja i sjećanja sa više prijedloga o tome kako se sjećati žrtava. Diskusija je pokazala da je potrebno otkloniti određeni broj prepreka kako bi se razvio sveobuhvatni pristup sjećanju: Pravni okviri su ili neadekvatni ili politike u određenim državama favorizuju jednu od grupa, tako da postoji dominantna verzija događaja, a komemoracije su uglavnom posvećene samo žrtvama ili herojima jedne grupe. Postoji konsenzus da spomen obilježja ne smiju biti uvredljivog karaktera. Ipak, nekoliko učesnika je smatralo da spomen obilježja ne samo da treba da odaju počast samo žrtvama iz njihovog naroda, nego i da ukazuju na krivicu počinitelaca. Takav princip je, međutim, u koliziji sa principom ne čini zlo koga su mnogi učesnici konsultacija prepoznali kao ljučni princip memorijalizacije. Predloženo je da spomen obilježja ostanu kao podsjetnik za buduće generacije, te da ih treba osmisliti i razviti tako da privuku mlade generacije.
12. Na konferenciji Nestali, sjećanja i mjesta buđenja savjesti, udruženja porodica nestalih osoba i drugi predstavnici organizacija civilnog društva radeći u radnim grupama sastavili su set principa koji treba da vode proces stvaranja spomen obilježja i predstavljaju temelj za spomen obilježja žrtvama oružanih sukoba. Principi definisani na konferenciji uključuju:

- Spomen obilježja i proces njihovog nastanka/razvoja treba da odlikavaju želje i potrebe žrtava i porodica nestalih;
  - Spomen obilježja treba da podržavaju dijalog; ona nisu kraj priče nego njen početak;
  - Spomen obilježja treba da budu otvorena; ne bi trebala isključivati određena sjećanja, nego ih uključiti tako da sve porodice nestalih osjećaju kako im se spomen obilježje u isto vrijeme obraća i govori u njihovo ime;
  - Spomen obilježja treba da na isti način i sa poštovanjem priznaju žrtve;
  - Spomen obilježja bi trebala imati mogućnost da se razvijaju kroz vrijeme, tako da mogu prenositi poruku i budućim generacijama;
  - Spomen obilježja ne smiju biti uvredljivog karaktera i treba da poštuju princip ne čini zlo.
13. Učesnici su na konferenciji razmatrali ciljeve stvaranja spomen obilježja nakon sukoba. Neki od ciljeva koje su prepoznali su priznati žrtve i odati im počast, te pomoći budućim generacijama da se sjećaju prošlosti i uče iz nje, tako da se zločini počinjeni u prošlosti više nikada ne ponove.
  14. Konferencija je rezultirala i prijedlozima različitih zajedničkih spomen obilježja kao što su: a) centralno regionalno spomen obilježje žrtvama rata, b) identična spomen obilježja svim civilnim žrtvama rata u bivšoj Jugoslaviji, koja bi se nalazila u različitim gradovima Regije: Zagreb, Sarajevo, Beograd i c) zajedničko spomen obilježje svim nestalim osobama iz Regije.
  15. Nakon što su održane dvije konferencije na kojima su definisani ciljevi i principi stvaranja spomen obilježja i nakon što su iznesena najmanje tri prijedloga sa istim pristupom odavanju počasti žrtvama, ICMP je organizovao niz monoetničkih konsultacijskih sastanaka sa udruženjima porodica nestalih osoba i predstavnicima organizacija civilnog društva kako bi testirali ciljeve, principe i prijedloge među Bošnjacima, bosanskim Hrvatima i bosanskim Srbima, hrvatskim i srpskim ciljanim grupama, kada se o ovim temama sa njima razgovara pojedinačno, te kako bi se ustanovilo do koje mjere je te ciljeve, principe i prijedloge moguće dalje razviti.
  16. ICMP je organizovao konsultacije sa udruženjima porodica nestalih osoba bosanskih Hrvata u Mostaru, 13. juna 2011. godine; sa udruženjima porodica nestalih osoba bosanskih Srba u Doboju, 8. jula 2011. godine; još jedne konsultacije sa srpskim udruženjima porodica nestalih osoba (iz Hrvatske i sa Kosova) u Beogradu 13. jula 2011. godine; sa hrvatskim udruženjima porodica nestalih osoba u Slavenskom Brodu 14. jula 2011. godine; te sa bošnjačkim udruženjima porodica nestalih osoba u Sarajevu 20. septembra 2011. godine.
  17. U izvještaju se nastoje istaći glavni zaključci sa ovih konsultacija na temu spomen obilježja, te analizirati perspektive i izazovi prilikom stvaranja univerzalnih spomen obilježja svim nestalim osobama u poslijeratnom okruženju, kao što je Zapadni Balkan.

III. Potrebe i prioriteti

18. Žrtvama su potrebne promjene tokom vremena. U početku žrtve često žele samo da znaju okolnosti smrti ili nestanka člana porodice, te pronalaženje, ekshumaciju i identifikaciju njihovih posmrtnih ostataka tako da ih mogu dostojno pokopati. Nakon toga, žrtve obično traže pravdu: u širem smislu žele da se prepozna i prizna njihov bol, patnja i gubitak, ne samo zbog društva, nego (možda i više) zbog vlasti; u užem smislu žele da osumnjičeni za ratne zločine budu i osuđeni, da im se sudi i da dobiju odgovarajuću kaznu ako budu proglašeni krivima. Mogu izraziti i legitimnu želju za reparacijom, kako bi se donekle ublažilo nanoseno zlo. Reparacija može imati više oblika: finansijska kompenzacija, restitucija prava ili vlasništva, psihološka i/ili socijalna pomoć, te drugi simbolični oblici reparacije kao što su zvanična izvinjenja, određivanje dana komemoracije ili stvaranje spomen obilježja.

19. Za porodice sa Zapadnog Balkana, koje još uvijek traže nestale srodnike, glavni prioritet je saznati istinu, tj. za sudbinu nestalog člana porodice, ekshumirati i identifikovati njihove posmrtno ostatke i pružiti im dostojan ukop. Primarna potreba je zajednička i provlačila se kroz sve sastanke sa udruženjima porodica nestalih osoba.
20. U Slavonskom Brodu, Ivan Adžijević iz Udruženja civilnih žrtava Slavanskog Broda je rekao: „ono što me najviše boli je činjenica da nisam pronašao nestalog člana moje porodice, koji je nestao prije 20 godina. Dajte da najprije riješimo taj problem, pa da onda razgovaramo o spomen obilježjima...“, u Beogradu je Nataša Ščepanović iz Udruženja ubijenih i nestalih sa Kosova i Metohije rekla: „Imamo daleko veće probleme. Najveći je kako pronaći nestale i kazniti počinioc...“U Mostaru je Sarafina kolovrat iz Udruga porodica ubijenih i nestalih hrvatskih branitelja Bugojna rekla: „Mi cijenimo ICMP-ovu inicijativu, ali je važnije da pronađemo sve osobe koje se još uvijek vode kao nestale. Čak i ako ih ne možemo pronaći sve, moramo pronaći što je više moguće.“U Sarajevu je Zijo Smajlović iz udruženja Majke enklava Žepa i Srebrenica rekao: „imperativ su suđenja za ratne zločine. Kada dostignete pravdu, sve ostalo je moguće ostvariti. Onda možete imati spomen-obilježja koliko je suđenja.“U Doboju je Miodrag Zimonjić iz Udruženja poginulih i nestalih srpskih boraca i civila Opštine Brčko rekao: „moj sin je nestalo prije 16 godina. Od tada ne spavam. Ne zanimaju me spomen-obilježja. Ne zanimaju me suđenja za ratne zločine. Dajte mi samo kosti moga sina da ih mogu pokopati.“
21. Neki su učesnici izrazili uvjerenje da, tek nakon primjene čitavog niza mehanizama tranzicijske pravde i nakon što je društvo pronašlo način da se nosi sa svojom prošlošću, možemo početi ispitivati perspektive postavljanja spomen obilježja. U Doboju je Boro Peulić rekao: „Prvo nam treba istina, pravda i pomirenje, tek onda možemo govoriti o spomen-obilježjima...“
22. Ali, ako je pomirenje preduslov za podizanje spomen-obilježja, kako smatra gospodin Peulić, onda imamo poremećen sistem prioriteta. Može se reći da je stvaranje spomen obilježja – sam proces, koji uključuje različite aktere sa svih, nekada podijeljenih, strana – doprinos pomirenju. U tom smislu, fizičko spomen obilježje ne treba posmatrati kao svrhu samome sebi, kao obilježje da su ljudi pomireni. Umjesto toga je proces nastanka spomen obilježja možda najbolje posmatrati kao pokretačku snagu koja odvojenim zajednicama omogućava da pređu linije koje su ih nekada dijelile i da razgovaraju o prošlosti i o tome kako društva i pojedinci mogu odati počast žrtvama, te na taj način doprinijeti stvaranju održivog mira.
23. Zvonimir Kubinec je iznio poglede nalik onima Bore Peulića: „Podržavamo stvaranje zajedničkog spomen obilježja nestalima... ali postoje prepreke koje moramo prevazići...mnogo je problema koje moramo riješiti: Bosna i Hercegovina je podijeljena – nema jedinstva. Još uvijek nas vode osjećaji. Potrebno je stabilno političko okruženje. Bosna i Hercegovina mora postati građanska zemlja, ali ni nakon 20 godina nismo stvorili takvu državu. Moramo pronaći nestale, a zločincima se ne sudi za zločine koje su počinili.“
24. Ova briga ima svoje uporište, ali ne smijemo zaboraviti da spomen obilježja mogu nešto što mehanizmi za otkrivanje istine i postizanje pravde ne mogu. Pravda je, uistinu, od ključnog značaja; fokus svih istraga, optužnica i suđenja je otkriti da li je neko nevin ili kriv za djela koja mu se stavljaju na teret. Drugim riječima, fokus suđenja za ratni zločin nije žrtva, nego osumnjičeni ili počinitelj, ako mu se dokaže krivica. Čak i kada preživjele žrtve zločina svjedoče u suđenjima za ratne zločine, njihova je uloga potpuno tehničke prirode. Napori otkrivanja istine, nasuprot suđenjima za ratne zločine, fokusiraju se upravo na žrtve. Komisije koje traže istinu, a u fokusu rada su im žrtve, u brojnim slučajevima su bilježili svjedočenja žrtava, kako bi vratili sjećanje na bolnu prošlost i sklopili priču o kršenjima ljudskih prava u prošlosti, a sve na osnovu priča žrtava. Takvi napori, iako do izvjesne mjere osnažuju žrtve dajući im mogućnost da se i njihov glas čuje, ne uspijevaju odati počast žrtvama ili odati priznanje njihovom bolu i patnji.
25. Nasuprot suđenjima za zločine i naporima koje ulažu komisije za traženje istine, spomen obilježja i komemoracije rezultiraju nečim što komisije za traženje istine ne mogu postići – radi se o priznavanju

žrtava i vraćanju dostojanstva. Ovo ni kom slučaju ne znači da stvaranju spomen obilježja treba dati prioritet u odnosu na mehanizme traženja istine ili suđenja, jer se radi o ključnim elementima cjelovitog pristupa rješavanju problema nasilne prošlosti. Oni nemaju istu svrhu, a svaki od njih ima ograničenja u smislu onoga što mogu ili ne mogu postići.

26. Nakon perioda ozbiljnih i sistematskih kršenja ljudskih prava, žrtve imaju četiri osnovna prava: pravo na istinu, pravdu, obeštećenje (reparaciju) i sigurnost da se prošlost više nikada neće ponoviti. Nasuprot tome, države su obavezne učiniti sve, u dobroj volji, kako bi ispoštovali sva prava žrtava. Države, međutim, često svoje obaveze prema žrtvama posmatraju kao listu sa koje mogu birati. Mehanizmi tranzicijske pravde se nerijetko provode na osnovu onoga što je moguće iz pravne, socijalne i političke perspektive u datom trenutku. S pravom bi se moglo reći da su tranzicijski period i mehanizmi koji se koriste prilikom suočavanja sa naslijeđem nasilne prošlosti definisani lokalnim kontekstom i uslovima, koliko je to slučaj i sa moralnim imperativima.
27. Na Zapadnom Balkanu sva četiri mehanizma tranzicijske pravde (sudovi, organizacije koje traže istinu, programi reparacije i reforma institucija) koriste, u većoj ili manjoj mjeri, i državni i nevladini akteri. MKSJ je osnovan 1993. godine kako bi se sudilo najvećim počiniocima ratnih zločina u bivšoj Jugoslaviji. Tokom posljednjih deset godina posebni odjeli za ratne zločine su uspostavljeni u Beogradu, Sarajevu i Zagrebu koji funkcionišu paralelno sa MKSJ-em. Istovremeno, sa manje ili više uspjeha su korišteni mehanizmi traženja istine. ICMP-ov proces identifikacija zasnovan na analizi DNK je možda najbolje posmatrati kao mehanizam traženja istine koji vraća identitet nestalim osobama. Sa radom je počeo 2001. godine, a funkcioniše paralelno sa pomenutim aktivnostima u krivično-pravnom smislu zadovoljenja pravde. Mehanizmi traženja istine iza kojih stoji država također funkcionišu paralelno sa krivično-pravnim mehanizmima. Komisija za Srebrenicu je radila dok je Sud BiH provodio suđenja za ratne zločine. Drugi mehanizmi traženja istine uključuju napore nevladinih organizacija koje se bore za ljudska prava u BiH, Hrvatskoj, na Kosovu i u Srbiji, da se napravi sveobuhvatna lista ubijenih i nestalih u sukobima, a ništa manje važna je i RECOM inicijativa. Sve države nastale raspadom Jugoslavije imaju institucionalne mehanizme koji nastoje obezbijediti ratnu kompenzaciju, bez obzira na opću pojavu da su beneficije za bivše vojnike neproporcionalno veće u odnosu na kompenzaciju za civilne žrtve rata. Kao i drugi mehanizmi tranzicijske pravde koji se promjenjuju na području Zapadnog Balkana, ovi mehanizmi za kompenzaciju postoje paralelno sa suđenjima i aktivnostima na traženju istine. Uz to, barem u BiH, postoji proces uklanjanja poznatih počinitelja ratnih zločina iz policijske službe, što se, opet, odvijalo paralelno sa ostalim procesima suočavanja sa prošlošću.
28. Ovaj kratki pregled mehanizama tranzicijske pravde ni u kom slučaju ne predstavlja iscrpnu listu mjera koje se primjenjuju u zemljama bivše Jugoslavije. Više je primjer da implementacija mehanizama tranzicijske pravde ne bi trebala biti iscjepkana, nego istovremena, to jeste, mehanizmi bi se trebali paralelno primjenjivati.
29. Stoga je pogrešno pretpostaviti da se traženje istine, u ovom slučaju, pronalaženje, ekshumacija i identifikacija nestalih osoba i stvaranje spomen obilježja ne mogu odvijati istovremeno. Na Zapadnom Balkanu postoje institucije domaće vlasti, što znači da se, uz tehničku pomoć koju pruža ICMP, proces pronalaženja, ekshumacije i identifikacije nestalih osoba može odvijati istovremeno sa univerzalnim oblicima stvaranja spomen obilježja.
30. U Slavonskom Brodu je Ivan Pšenica iz Saveza udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja rekao: „40,000 osoba je nestalo, a još uvijek nismo pronašli 14,000. Radi se o velikom broju ljudi koje treba pronaći... Podržavam ICMP-ovu aktivnu ulogu u procesu stvaranja spomen obilježja, međutim, vjerujem da fokus treba ostati na rješavanju preostalih 14,000 slučajeva nestalih osoba koje također treba dovesti pred lice pravdi. Tek tada možemo razmišljati o podizanju spomenika svim žrtvama negdje na tlu bivše Jugoslavije... Prioritet ICMP-a bi trebao biti 14,000 nestalih osoba, jer rad na pitanju spomen obilježja usporava napore na pronalaženju preostalih nestalih osoba.“

31. Iako ovo viđenje ima svoju težinu, ako prihvatimo zaključak da je pitanje nestalih u dobroj mjeri marginalizirano u društvu u zemljama Zapadnog Balkana, moglo bi se reći da stvaranje spomen obilježja svim nestalim osobama kroz proces koji uključuje različite segmente društva, kao što su mladi, umjetnici, akademici, vladin i nevladin sektor, uključujući i udruženja porodica nestalih osoba, može dovesti do značajnog porasta svijesti društva u vezi sa pitanjem nestalih što, opet, može samo pomoći da se ubrza mehanizam traženja istine kroz pronalaženje, ekshumaciju i identifikaciju nestalih. Na isti način, dok Ljiljana Alvir iz udruženja građana Vukovarske majke tvrdi da „spomen obilježja neće riješiti pitanje nestalih [nego] zaustaviti proces, jer će odgovorni smatrati da je urađeno dovoljno na rješavanju ovog pitanja“, treba imati na umu da, ako se spomen obilježje razvija na pravi način – tj. ako se spomen obilježje razvija uz puno učešće ključnih segmenata društva i ako se drži principa koji su izneseni na konferenciji Nestali, sjećanja i mjesta buđenja savjesti – spomen obilježje može imati potencijal da oživi proces pronalaženja i identifikacije nestalih postavljanjem pitanja, započinjanjem razgovora o prošlosti i onima kojih više nema. Spomen obilježje nije kraj priče, nego njen početak.
32. Za vrijeme procesa konsultacija, značajan broj učesnika je izrazio podršku ideji spomen obilježja kao načinu postizanja priznanja, poštovanja i sprečavanja budućih sukoba.
33. Dragan Pjevač iz udruženja porodica nestalih Suza rekao je: „ja vjerujem da je to moguće. Došlo je vrijeme da udruženja traže priznanje mojih i drugih žrtava... Došli smo do trenutka kada moramo zajedno govoriti o spomen obilježjima i procesu njihovog stvaranja...“ Marinko Đurić iz Udruženja kidnapovanih i nestalih na Kosovu i Metohiji rekao je: „što se tiče ciljeva i svrhe komemoracije, slažem se da treba poticati na sjećanje...Spomen obilježje treba predstavljati upozorenje – ne smije biti uvredljivo, nego potvrda da se nešto strašno dogodilo. Treba da upozoravaju naše mlađe generacije kako se istorija više nikada ne bi ponovila.“ U istom tonu, Ervin Blažević iz NVO Optimisti je rekao: „ovo spomen obilježje treba da se fokusira na budućnost i poruku koju će prenijeti budući generacijama. Mora obrazovati buduće generacije; mora ih učiti da na vrijeme prepoznaju zlo koje dolazi.“ Mirjana Miodrag Božin iz Udruženja nestalih, uhapšenih i zatvorenih Srba u Hrvatskoj rekla je sljedeće: „umjesto čekanja na identifikaciju svih nestalih, bolje je sada podići zajedničko spomen obilježje – tako ćemo imati centralni spomenik kao upozorenje.“ Čedomir Marić iz udruženja porodica nestalih Suza rekao je: „proces stvaranja spomen obilježja je više od podizanja spomenika. Taj proces treba da prenosi poruku o sukobu, da se više nikada ne ponovi.“ Na izvjestan način je upozorio: „Nemojmo ništa raditi ako ne želimo prenijeti poruku da se sukob više nikada ne smije ponoviti.“

IV. Spomen obilježje kome?

34. Jedno od osnovnih pitanja na koje je neophodno odgovoriti kada se stvara spomen obilježje glasi: čemu ili kome se spomen obilježje posvećuje?
35. Louis Bickford navodi da u klasičnoj paradigmi sjećanja fokus spomen obilježja isključivo nastoji biti slava nacije ili žalost za palim herojima, često borcima koji su svoje živote dali za narod. Također navodi da klasična paradigma ima rodni aspekt sjećanja. Postoji tendencija da se naglasak često stavlja na muške heroje i muške slike jer su muškarci direktno uključeni u rat. Bickford tvrdi da je nova paradigma nastala nakon Drugog svjetskog rata, a povezana je sa tranzicijskom pravdom, odnosno, suočavanjem sa prošlošću da bi se gradila bolja budućnost. Ova nova paradigma je usko povezana i sa idejom „nikada više.“ Teži da pronađe odgovor na pitanje: kako se možemo baviti traumatskim sjećanjem tako da dosegamo „nikada više“?
36. Nova paradigma je inkluzivna. Fokus se pomjera sa slavljenja nacije i palih heroja prema žrtvama sukoba i obilježavanju njihovih patnji. Tako se i rodni fokus pomjera sa muško orijentiranog na onaj koji počinje obuhvatati iskustva žena i njihove priče iz vremena u kojem su se masovno kršila ljudska prava. Ne radi se ovdje o muškim herojima. Ne radi se nužno ni o dominantnoj etničkoj grupi u nekom društvu. Radi se o inkluziji, razgovoru; radi se o nemoćnim grupama koje u javnom prostoru artikuliraju sjećanja.

37. Primjenjujući novu paradigmu stvaranja spomen-obilježja, konsultacije koje je omogućio ICMP izrodile su tri konkretna prijedloga kao odgovor na pitanje kome treba posvetiti spomen obilježje. Jedan od prijedloga je da se spomen obilježje posveti svim žrtvama, a žrtva, u ovom smislu, podrazumijeva sve ubijene i nestale osobe u oružanom sukobu 1990-ih na teritoriji bivše Jugoslavije, bez obzira na to da li su se borile ili ne. Ovakvo spomen obilježje bi u istoj mjeri i na jednak način odavalo počast ubijenim i nestalim vojnicima i civilima. Drugi prijedlog je da se spomen obilježje posveti svim civilnim žrtvama, odnosno svim civilima koji su ubijeni, nestali ili koji su bili zatvorenici logora ili žrtve mučenja. Ključni element bi bio činjenica da borci nisu uključeni u posvećivanje spomen obilježja. Treći prijedlog navodi zajedničko spomen obilježje za sve nestale osobe bez obzira na status civila ili borca i bez obzira na religijsku, etničku i nacionalnu pripadnost.
38. Ova taksonomija potencijalnih grupa kojima bi se spomen obilježje posvetilo možda izgleda kao cjepidlačenje; međutim, konsultacije su pokazale da je distinkcija između boraca i civila od ključnog značaja.
39. U Beogradu je Čedomir Marić rekao "Spomenik mora biti posvećen žrtvama." U Doboju, Veljko Lazić iz Republičke organizacije porodica zarobljenih i poginulih boraca i nestalih civila Republike Srpske rekao je: "Ja sam za podizanje zajedničkog spomen obilježja, ali sve žrtve moraju biti uzete u obzir..."
40. Ali čije žrtve? I da li pojam žrtve treba da se odnosi i na ubijene i nestale borce, pored civilnih žrtava?
41. U Beogradu je Gordana Đikanović iz Udruženja porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji rekla "Civilne žrtve su jednake u cijelom regionu, ali je situacija drugačija kada govorimo o vojnicima tako da može doći do problema ako se spomen obilježje posveti i civilima i vojnicima." U Mostaru, Suzana Božić, iz NVO Catholic Relief Service, rekla je "Treba postojati zajedničko spomen obilježje za žrtve. Ali moramo napraviti razliku između boraca i civila."
42. Konsultacije koje je omogućio ICMP naglasile su dva suprotna stajališta o tome da li vojnici i civili mogu i trebaju imati zajednička spomen-obilježja. Mnogi stanovnici Federacije BiH smatraju da se to poređenje ne može praviti niti se na njega može bilo kako aludirati. Jednostavno rečeno, vojnici i civili ne mogu stajati jedni do drugih na spomen obilježju. Međutim, postoji nejasnoća kada se radi o mnogim drugim stanovnicima Federacije BiH koji ostvaruju pravo na naknade prema Zakonu o pravima branilaca i članova njihovih porodica; mnoge porodice koje dobivaju naknade prema ovom zakonu smatraju da su njihovi nestali nevini civili, a zakon ih prepoznaje kao branitelje.
43. Hasan Nuhanović, stručni savjetnik za strateško planiranje spomen obilježja Srebrenica Potočari rekao je "bilo kakvo spomen obilježje mora biti posvećeno isključivo civilnim žrtvama... Smatram da ime sina koji je nedužno ubijen i ime nekoga ko se borio u armiji i učestvovao u ubijanju ne bi trebala stajati zajedno." Zijo Smajlović, iz udruženja Majke enklava Srebrenica i Žepa, rekao je "vojnici i civili se ne mogu jednako tretirati." Refika Ališković, iz NVO Mostovi slobode, potvrdila je ovo rekavši "spomen obilježje treba biti samo za nestale civile." Nura Begović je dalje obrazložila ovakvo stajalište, "ne možemo podići spomen obilježje sa imenima onih koji su nedužno ubijeni i onih koji su učestvovali u bitkama. Spomen obilježje treba izgraditi isključivo za civilne žrtve rata." Amela Međuseljac, iz udruženja Žene žrtve rata rekla je jednostavno "nestali vojnici i civili ne mogu biti zajedno." Meliha Merdžić, također iz udruženja Žene žrtve rata, snažno je naglasila "nikada ne bih dozvolila da ime mog brata stoji pored imena vojnika na istom spomen obilježju. Civilni su jedna stvar, a vojnici druga."
44. Međutim, drugi sagovornici ICMP-a imali su sasvim drugačije pozicije. Ema Čekić, iz Udruženja porodica nestalih općine Vogošće, bila je stajališta da "ako počnemo razdvajati nestale osobe na civile i vojnike to će dovesti do otvaranja jednog drugog pitanja jer neke [porodice] imaju status [tj. imaju prava na pristup naknadama] zbog toga što smo voljene izgubili kada su bili vojnici. Ja sada imam taj status i ako bi mi muž bio tu [među civilima] ja bih bila u sukobu interesa. Ali svi mi moramo, sve porodice, koje imaju pristup naknadama prema Zakonu (Federalni Zakon o pravima branilaca i članova njihovih porodica) razgovarati o ovom pitanju.

45. Munevera Avdić, iz Udruženja ubijenih, zarobljenih i nestalih osoba "Vrbanja" Kotor Varoš, podržala je ovo mišljenje: "Ako je osoba bila vojnik, i ako je nestala, ta osoba će se tražiti i bit će registrirana kao nestala. Ne vidim razlog da ga ne uključimo u civilne nestale osobe."
46. Konsultacije koje je omogućio ICMP također su naglasile gledište, naročito među hrvatskim udruženjima nestalih osoba, da distinkcija između agresora i branitelja treba biti jasno razgraničena u praksi dizanja spomen obilježja. U Slavonskom Brodu, Juliana Rosandić, iz Udruge civilnih stradalnika Domovinskog rata je rekla "bez sumnje trebamo odati počast žrtvama, ali također mislim da trebamo biti pažljivi. Sve strane osjećaju da su one bile najveća žrtva. Bojim se da će biti potrebno mnogo vremena prije nego što riješimo sporove oko toga." Ivan Pšenica se složio: "bilo je pokušaja relativiziranja zločina u regionu. Nije realno očekivati od nas u Hrvatskoj da prihvatimo ideju zajedničkog spomen obilježja. Prema hrvatskim zakonima, imamo 75 spomen obilježja za 143 masovne grobnice, koje su nastale kao rezultat srpske agresije. Mi smo poduzeli napore da u Hrvatskoj napravimo spomen obilježje svim žrtvama, ali samo velikosrpske agresije." Slično je rekla i Ljiljana Alvir "kada govorimo o stvaranju zajedničkog spomen obilježja, govorimo o izjednačavanju agresora i žrtve – ne možemo dozvoliti da se to desi..."
47. Ostali učesnici konsultacija, na primjer Goran Bubalo iz NVO Catholic Relief Service, posmatrao je fokus spomen obilježja u jednom širem svjetlu. Rekao je: "spomenici u Bosni i Hercegovini dijele ljude. Vi ste istinski patili, ali su i druge zemlje patile, a stvarale su zajednička spomen obilježja za svoje žrtve. Vjerujem da takvo spomen obilježje možemo napraviti u BiH. Svi smo patili kao etničke grupe, ali je najvažnija stvar da smo mi kao ljudska bića patili i to mora biti poruka... Potrebno nam je spomen obilježje za sve žrtve ratova u ovom regionu jer su žrtve žrtve i svi se moramo oko toga složiti."
48. Tokom procesa konsultacija, jedan od sagovornika ICMP-a je doveo u pitanje sam koncept stvaranja spomen obilježja nestalim osobama. Hasan Nuhanović je naglasio: "pojam 'nestali' nije odgovarajući za spomen obilježje... Mislim da je to pogrešan pristup, staviti nestale na spomen obilježje. Apsolutno sam protiv spomen obilježja koje zajedno okuplja borbe i nedužne žrtve pod pojmom nestalih osoba."
49. Drugi su, pak, naglasili akutnu potrebu da se prave spomen obilježja nestalim osobama, naročito u smislu specifičnosti teme nestalih osoba i činjenice da je nerealno pretpostavljati da će se sve nestale osobe pronaći i identifikovati. Bez identifikovanih posmrtnih ostataka i bez grobnica, za neke porodice nestalih osoba spomen obilježje može biti sve što im preostaje. Kako je rekao Edin Ramulić "neke porodice još uvijek nisu dobile informaciju o 10,000 ljudi koji se još uvijek traže, te trebamo imati mjesto [spomen obilježje] koje će im odavati počast." Ervin Blažević je naveo: "To [univerzalno spomen obilježje] pruža satisfakciju onima koji nikada neće pronaći svoje [nestale članove porodice]. Ne želimo izjednačavati zločine, ali ih želimo [žrtve] približiti. Tako da spomen obilježje treba biti posvećeno samo nestalim osobama, ne svim žrtvama... Poenta je u tome da se spomen obilježje ne odnosi na sve one koji su poginuli, već sve one koji su nestali – okupiti sve (vojnike i civile) zajedno i reći da su nestali." Dajući komentar o nestalim osobama iz općine Vlasenica, Dževad Bektašević je rekao "Mi još uvijek tražimo više od 50% nestalih osoba. Za nas, obrazloženje za spomen obilježje daju presude MKSJ-a i presude državnih sudova. Za te osobe bi spomen obilježje bilo jedini dokaz da su ovi ljudi ikada postojali."

V. Lokacija, lokacija, lokacija

50. Još jedno ključno pitanje koje se treba riješiti kada se gradi spomen obilježje je gdje ga smjestiti? U konsultacijama sa udruženjima porodica nestalih osoba pitanje lokacije je dovelo do niza korisnih opservacija i prijedloga.
51. U Doboju je Veljko Lazić, iz Republičke organizacije porodica zarobljenih i poginulih boraca i nestalih civila Republike Srpske, rekao: "a gdje bi trebalo podići zajedničko spomen obilježje? Takav grad ne

postoji u Bosni i Hercegovini. Mora se u nama nešto promijeniti prije nego što ga budemo mogli izgraditi.” U Mostaru je Sarafina Kolovrat rekla: “spomen obilježja treba započeti u manjim zajednicama, lokalnim zajednicama. Bit će vrlo teško takve projekte započeti u regiji.”

52. Neki učesnici su sugerirali da se spomen obilježja postave na neutralnim lokacijama. U Mostaru je Zlatko Prkić, iz Udruge logoraša, rekao: “treba postojati univerzalno spomen obilježje, bilo u Bosni, bilo u regiji. O tome treba dalje razgovarati. Spomen obilježje treba biti izgrađeno na neutralnoj lokaciji, gdje nije bilo sukoba, ali istovremeno treba biti vidljivo svima jer bi trebalo izražavati saučešće i poštivanje svih žrtava. Važno je pronaći takvu lokaciju negdje gdje nije bilo masovnog ubijanja.”
53. Suprotno tome, drugi su sugerirali da spomen obilježja, ako se želi prenijeti značenje i postići promjene, trebaju biti locirana na mjestima gdje su počinjeni zločini. U Beogradu je Marinko Đurić, iz Udruženja porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji, rekao: “najprirodnija stvar bi bila da se spomen obilježja naprave na mjestima gdje su se stvari desile i da se time pošalje poruka i utiče na pomirenje. Mislim da se spomen obilježje treba napraviti na mjestu na kojem je utvrđeno da su ljudi ubijeni. Kada se utvrde činjenice i kada se utvrdi broj nestalih. Važnije je napraviti spomen obilježja u Sarajevu i Prištini jer je tamo više ljudi ubijeno.”
54. Nekoliko sagovornika je naglasilo da bi prioritet trebao biti na državnim spomen obilježjima u Bosni i Hercegovini. Meliha Merdžić je rekla “moje mišljenje je da spomen obilježje treba biti izgrađeno u Bosni i Hercegovini. Nisam za to da se ono gradi u drugim zemljama.” Ervin Blažević je rekao “Ja ne bih gradio spomen obilježje u regionu, već u Bosni i Hercegovini, što bi poslalo glasnu poruku širem regionu.” Dževad Bektašević je naveo da “ako je ishod procesa konsultacija da se izgradi jedno spomen obilježje, onda ono treba biti u središtu regiona. A središte regiona je Visoko-Sarajevo u Bosni i Hercegovini.”
55. Dok su neki, poput Munevere Avdić, mišljenja da se “ne može napraviti univerzalni pristup cjelokupnoj regiji”, drugi su tvrdili suprotno. Gordana Đikanović je rekla “ako će se praviti spomen obilježja, ona bi trebala biti identična u svim zemljama i u svim područjima koja su bila pogođena oružanim sukobima.” Šefika Muratagić je predložila “univerzalno spomen obilježje koje će biti posvećeno svim nestalim osobama ili svim žrtvama u regionu” naglašavajući važnost “regionalnog pristupa jer samo na taj način možemo postići univerzalno sjećanje na njih. Ako to uradimo samo u BiH, sigurno je da nećemo doći do rješenja. Ja predlažem izgradnju jednog univerzalnog kompleksa koji će imati isti izgled u Zagrebu, Sarajevu i Beogradu.” Edin Ramulić je naglasio “univerzalan pristup se može postići dizanjem [spomen obilježja] na različitim mjestima gradnjom identičnih spomenika, a takav isti simbolični spomenik treba podići u Beogradu, a onda i u drugim gradovima.”

VI. Prozivanje: kako utvrditi brojeve

56. Ako je ključna stvar da spomen obilježje nikoga ne isključi, onda svako spomen obilježje na kojem su uklesana imena žrtava mora pobrojati sva imena ili nijedno. Međutim, šta ime znači? U bivšoj Jugoslaviji, Hrvati, Bošnjaci i Srbi se nisu mogli raspoznati na osnovu fizičkog izgleda; ali su imena bila uglavnom dobra indikacija. Na Zapadnom Balkanu se još uvijek osporavaju brojevi gubitaka iz Drugog svjetskog rata, kao što se osporavaju gubici tokom ratova iz 1990-ih da bi se opravdali postratni dobici ili tvrdnje bivanja najvećom žrtvom. Upisivanjem imena svih žrtava na zajedničko spomen obilježje, rezultati takmičenja u pokazivanju koja je zajednica najveća žrtva bi doslovno bili uklesani u kamenu – vidljivi svima. Prema nekima, postoji očigledan strah da će se, ogoljivanjem činjenica – odnosno ispisivanjem svih žrtava imenom na spomen obilježju, narušiti utvrđeni nacionalni narativi o jednostranoj patnji u rukama agresora. Za druge, korist spomen obilježja sa ispisanim imenima nestalih osoba predstavlja zavjet patnji te specifične grupe.
57. Može se tvrditi da bi takvo zajedničko spomen obilježje, koje nosi imena svih žrtava, doprinijelo višeperspektivnijem razumijevanju prošlosti, što samo može ići u korist društvu Zapadnog Balkana.

58. Kada je u pitanju Hrvatska, Ivan Pšenica je rekao “registar civilnih žrtava rata još uvijek nije uspostavljen. Nijedna institucija nije pokrenula inicijativu da se takav spisak napravi. Postoje razni razlozi za to; moguće je da neko ne želi da stavi određena imena na taj spisak...” Ljiljana Alvir je dodala “mi smo prihvatili ideju da komisije za nestale osobe imaju ulogu koju trebaju igrati u odnosu na broj nestalih osoba. Ali postoje mnogi centri i organizacije koje predstavljaju različite informacije i ti su brojevi pretjerani.”
59. Edin Ramulić rekao je da “pored odavanja počasti i prepoznavanja žrtava, funkcija spomen obilježja je i iskazivanje istine... Dok se činjenice utvrđuju na sudovima, ili putem CEN-a (Centralne evidencije nestalih), spomen obilježje treba prikazivati istinu o broju nestalih u datom području: glavna funkcija spomen obilježja je da iskazuje istinu.”
60. Ema Čekić je naglasila “imena će predstavljati upozorenje za sve, a ta imena se mogu posmatrati kao činjenice.” Na taj način, imena označavaju žrtvu i mogu se smatrati temeljima na kojim počivaju postratne tvrdnje.
61. Sead Golić iz Udruženja porodica nestalih, nasilno odvedenih i ubijenih Bošnjaka iz Brčko Distrikta rekao je: “[U Brčko Distriktu] Visoki predstavnik, Gregorian, došao je na ideju da se izgradi samo jedno spomen obilježje za civilne žrtve rata koje bi uključivalo imena žrtava. ... Srbi se nisu složili jer se radilo o spomen obilježju za civilne žrtve rata, a oni imaju samo pale borce. Hrvati i Bošnjaci su se složili da imena žrtava trebaju biti navedena. Napravili smo spisak civilnih žrtava rata koje će biti upisane na spomen obilježje. Kada su se Srbi pobunili, Visoki predstavnik je donio odluku da spomen obilježje neće imati imena. Mi se s tim ne slažemo. Nek stoje sva imena. Nas ne zanima spomen obilježje bez imena....”
62. Tokom procesa konsultacija, udruženja porodica nestalih osoba opširno su razgovarala o pitanju da li spomen obilježja trebaju nositi imena žrtava ili ne. Predstavljani su argumenti i za i protiv spomenika sa imenima žrtava.
63. Čedomir Marić je rekao: “ako želimo napraviti nešto što će biti centralno, treba se razlikovati od drugih spomen obilježja. Treba to biti jednostavno spomen obilježje sa nedvosmislenom porukom: u sjećanje na sve žrtve ubijene u periodu 1991–1995... Postoji iskren strah da se imena stave na spomen obilježje jer se neko ime može zaboraviti i to će povrijediti osjećanja porodice. U tom smislu možda je najbolje ne ispisivati imena žrtava na spomen obilježju – tako da niko ne može biti isključen.”
64. S druge strane, Marinko Đurić, iz Udruženja porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji, rekao je “smatram da imena trebaju biti navedena kao upozorenje za sve. Nije u redu da spomen obilježje bude prazno. Ne radi se ovdje o kiminalcima; radi se o nedužnim žrtvama i ne trebamo se stidjeti toga da je neko ubijen.” “Da li na spomen obilježju trebaju stajati imena svih nestalih osoba? Mislim da spomen obilježje ima svrhu i poruku i da mora uključivati i sva imena jer su nestali bili ljudska bića, pojedinci koji su imali imena” rekao je Dževad Bektašević.
65. Učesnici u konsultacijama razgovarali su o potrebi za striktnim metodologijama kojima bi se utvrdile liste žrtava, što je za mnoge preduslov za podizanje bilo kakvog spomen obilježja.
66. Ljiljana Alvir je rekla “Prije svega trebamo utvrditi broj nestalih.”
67. U Mostaru je Anđelko Kvesić rekao “trebaju nam činjenice. Bez činjenica ne može biti ni pomirenja ni spomen obilježja. Spomen obilježja bi trebala [...] navoditi odakle žrtve dolaze. Bilo bi dobro da postoji jedinstven kriterij koji bi se odnosio na sve žrtve.”
68. Veljko Lazić je rekao “prije nego što budemo mogli imati zajednički memorijalni centar, trebamo znati brojeve ubijenih i nestalih... Mora se znati tačan broj ubijenih i nestalih i tek onda možemo praviti zajedničko spomen obilježje za sve žrtve.”

69. Gordana Đikanović je rekla “po mom mišljenju, trebamo početi razmišljati o nezavisnoj instituciji, institutu, koji bi sve objedinio i pobrojao, provjerio i napravio zajednički spisak. Stvaranje spomen obilježja neće biti moguće bez ujedinjenog spiska.”
70. Olgica Božanić, iz Udruženja porodica kidnapovanih i nestalih osoba, rekla je “u Washington DC-u smo posjetili Memorijalni muzej Holokausta. Tamo smo vidjeli bazu podataka koja sadrži imena i detalje o Jevrejima koji su ubijeni na Kosovu tokom Drugog svjetskog rata. Eksperti bi trebali raditi na [nečemu sličnom] ovome da bi se napravio memorijalni centar sa arhivom i bazom podataka nestalih osoba. Također trebamo uposliti mlade ljude da rade na ovoj bazi podataka, ako dođe vrijeme da se dižu spomen obilježja u regionu.”
71. U Mostaru je Vera Jovanović, iz Helsinškog komiteta za ljudska prava, rekla: “po mom mišljenju važno je utvrditi činjenice o žrtvama i kroz to možemo “odmotati” svoju prošlost. To bi bilo moguće uspostavljanjem memorijalnog centra koji je posvećen žrtvama. Žrtve mogu mnogo doprinijeti izgradnji memorijalnog centra. Uspostavljanje takvog centra “odmotat” će prošlost i pružiti informacije i o žrtvama i o počiniteljima.”
72. Sead Golić je dao sugestiju “sva imena nestalih osoba mogu biti unesena u bazu podataka kojoj bi se moglo pristupiti u memorijalnoj prostoriji, odnosno memorijalnim prostorijama širom regije.”
73. James May, iz Fondacije Biljana Kovačević Vučo, naveo je da proces izgradnje spomen obilježja može uključivati porodice nestalih osoba iz cijelog regiona koje zajednički rade sa ostalim relevantnim akterima poput komisija za nestale osobe i NVO-a, kao što su HLC u Srbiji i Kosovu i Documenta u Hrvatskoj, na prikupljanju ličnih podataka o svim nestalim osobama, verifikaciji tih podataka i kompiliranju sveobuhvatne i vjerodostojne liste nestalih osoba. Takav proces bio bi preteča uspostavi monumentalnog spomen obilježja – koje sadrži sve podatke o nestalim osobama – a po veličini, to bi trebao biti prostor koji nas tjera na razmišljanje.”

VII. Ko treba imati pravo odlučivanja u podizanju spomen obilježja?

74. Kroz proces konsultacija, udruženja porodica nestalih osoba i druge organizacije civilnog društva pokazale su konsenzus u mišljenju o tome koga treba konsultirati vezano za izgradnju zajedničkog spomen obilježja za sve nestale osobe. Izražen je jasan stav da je prvenstveno potrebno redovno konsultirati udruženja porodica nestalih osoba širom regije o izgradnji, obliku i sadržini svakog spomen obilježja. Izražen je konsenzus da vlasti trebaju biti aktivno uključene u proces. Smatra se da mediji, civilno društvo i akademska zajednica, naročito historičari, također trebaju imati ulogu u tom procesu. Mladi su prioritetizirani kao ključni segment društva koji treba biti uključen u proces podizanja spomen obilježja, jer spomen obilježje – kako je prvi put rečeno na konferenciji Promoviranje cjelovitog pristupa pitanju memorijala i sjećanju koja je održana u decembru 2010 – ne treba da pomogne porodicama nestalih osoba da se sjećaju svojih voljenih, već treba da služi budućoj generaciji, mladima, da se sjećaju i odaju poštovanje žrtvama te da uče iz prošlosti. Ne treba posebno naglašavati da je postignut konsenzus o tome da umjetnici i arhitekta trebaju imati značajnu ulogu u tumačenju prijedloga koje su definirala udruženja porodica nestalih osoba i drugi akteri uključeni u konceptualiziranje spomen obilježja i trebaju predložiti odgovarajuće forme fizičkog izgleda spomen obilježja. Također je predloženo da se napravi istraživanje o mišljenjima stanovništva o zajedničkom spomen obilježju.
75. Sarafina Kolovrat je rekla “prvenstveno žrtve, odnosno osobe koje su preživjele, trebaju biti uključene u taj proces; one trebaju biti ključni pokretač procesa. Njih treba pitati za saglasnost i odobrenje za bilo kakvo spomen obilježje koje će se praviti.” Vera Jovanović je rekla “treba uključiti mlade u taj proces i treba im dati priliku da nauče o prošlosti i da grade bolju budućnost.” Važno je uključiti mlade u proces izrade budućeg spomen obilježja tako da njegova poruka i oblik na njih ima uticaj jer, kako je u Doboju rekao Ratko Maunaga iz Udruženja porodica zarobljenih boraca i nestalih civila Republike Srpske iz Višegrada: “cilj spomen obilježja je da to bude mjesto zbližavanja. Spomen obilježje nije mjesto koje

dijeli, već ono koje spaja, naročito omladinu.” Olgica Božanić je rekla “mediji bi trebali biti uključeni u ovaj proces da bi se osigurala njegova vidljivost i da bi se mobiliziralo društvo.” U Beogradu je Čedomir Marić sugerirao: “trebamo uključiti institute za historiju. Bez tih institucija, ne možemo krenuti naprijed jer imamo iskrivljenu sliku o stvarima koje su se desile, a svako piše onako kako odgovara njihovoj verziji o proteklim događajima.”

76. Pored ovih grupa, sagovornici ICMP-a su naglasili značaj, ali i poteškoće pri uključivanju vlasti u diskusije o memorijalizaciji nestalih osoba. Suzana Božić je navela “ne možemo započeti ovaj proces bez vlasti i političara.” Semina Alekić se složila “trebamo uključiti lokalne vlasti, predstavnike vlada, u ovaj dijalog.” Međutim, Meliha Merdžić je naglasila “nemamo podršku lokalnih zajednica, ni države.” Ema Čekić je sugerirala “trebamo uključiti državu. Trebamo ovo pitanje predstaviti široj lokalnoj zajednici, a onda možemo definirati preporuke višem nivou za spomen obilježje za sviju. Trebamo razgovarati sa državnim institucijama i uključiti ih. Mi međusobno razgovaramo, ali nas oni – državne institucije – ne čuju.” Salih Rasavac se složio: “Ove diskusije, koje mi međusobno imamo, trebamo imati sa lokalnim zajednicama, sa lokalnim stanovništvom tako da ljudi pokušaju prihvatiti istinu i činjenice koje se odnose na spomenik sa poštovanjem, odnosno prepoznavanjem žrtava”.

VIII. Kako bi mogao izgledati proces stvaranja spomen obilježja?

77. Pored diskusija o tome ko bi trebao biti uključen u proces izrade spomen obilježja koja je predstavljena u prethodnom dijelu teksta, sagovornici ICMP-a su dali nekoliko prijedloga koji se odnose na sam proces izrade spomen obilježja.
78. Šefika Muratagić je sugerirala da “treba uspostaviti mješovitu, regionalnu radnu grupu da vodi proces izgradnje spomen obilježja; grupa treba uključivati vladin i nevladin sektor, stručnjake za prostorno planiranje, umjetnike, udruženja žrtava, stručnjake u oblasti planiranja. Komisija za odabir spomen obilježja također treba da se sastoji od ovakvih predstavnika. Taj proces treba biti dug.”
79. Milada Hodžić je predložila da “se u budućnosti konsultacije o spomen obilježjima organiziraju u lokalnim zajednicama, u Prijedoru, Brčkom, Vlasenici, tamo gdje mogu prisustvovati udruženja porodica. Važno je da lokalne vlasti učestvuju, kao i ostale vođe u zajednici.”
80. Proces gradnje spomen obilježja će se dalje razmatrati tokom budućih konsultacija, koje će ICMP podržati, o izradi univerzalnog spomen obilježja za sve nestale osobe bez obzira na njihovo nacionalno, etničko ili religijsko porijeklo. Proces se može sastojati, na primjer, od sljedećih elemenata:
- a) proces konsultacija sa udruženjima porodica nestalih osoba i drugim akterima, poput vlasti, mladih, nevladine zajednice, historičara, da bi se utvrdila uloga i funkcija spomen obilježja u širem smislu, te da bi se utvrdile poruke koje šalje i predstavile njegove ključne odlike;
  - b) organiziranje javnog poziva za dostavljanje ponuda sa idejnim rješenjem za spomen obilježje koje bi sadržavalo osnovne elemente spomen obilježja koji se definiraju tokom procesa konsultacija. Dio procesa odabira može uključivati uspostavu fokus grupa sa ključnim akterima, udruženjima porodica nestalih osoba, vlastima, mladima itd. da bi se procijenilo do koje mjere predložena idejna rješenja postižu reakcije, odnosno do koje se mjere smatra da ispunjavaju konceptualne elemente spomen obilježja kako su definirani u procesu konsultacija;
  - c) uspostava komisije za odabir idejnog rješenja koja bi imala zadatak da napravi uži izbor i izabere finalno idejno rješenje za spomen obilježje. Treba pažljivo sastaviti komisiju za odabir na način da nijedan od ključnih aktera ne bude izuzet;
  - d) fizička realizacija idejnog rješenja spomen obilježja, odnosno stvaranje samog spomen obilježja. Potrebno je uzeti u obzir pitanja kao što je način finansiranja, a aranžmani za prikupljanje sredstava moraju biti završeni na vrijeme;
  - e) otvaranje spomen obilježja: započinjanje dijaloga o prošlosti. Treba poduzeti odgovarajuće aranžmane koji se odnose na odgovarajuću inauguralnu ceremoniju za spomen obilježje.

Naročito treba obratiti pažnju na odabir govornika i na spremljene govore. Velika medijska prisutnost bi bila korisna.

- f) treba iskoordinirati naknadne aktivnosti, koje mogu uključivati posjete lokaciji, razgovore i predavanja na mjestu spomen obilježja itd.

- 81. Gore navedeni elementi nisu propisani, ali im je namjena da predstave mogući proces izrade spomen obilježja. Sveobuhvatan proces izrade spomen obilježja treba biti definiran tokom budućih konsultacija sa udruženjima porodica nestalih osoba i drugim ključnim akterima.

IX. Ko bi trebao platiti izgradnju spomen obilježja?

- 82. Vlasti? Međunarodna zajednica? Grupe žrtava? Ovo pitanje ide u srž problema priznavanja i odgovornosti. Praksa dizanja spomen obilježja širom svijeta pokazuje da u velikom broju slučajeva spomena obilježja i spomenike dižu, nekada i spontano, grupe žrtava ili uže porodice žrtava. Time se odražava činjenica sa porodice žrtava jednostavno žele odati počast svojim ubijenim ili nestalim voljenim osobama. Često skromnog dizajna i veličine, jednostavna spomen obilježja plaćaju same porodice.
- 83. Ali ako je primarni cilj stvarana spomen obilježja priznavanje žrtava i njihovih porodica, postavlja se pitanje: ko bi trebao da priznaje? Što se može također prenijeti i na pitanje ko je odgovoran za podizanje, kao i plaćanje, spomen obilježja. Radi se o odgovornosti.
- 84. Ako žrtve, ovdje u značenju i porodica žrtava, imaju pravo na reparaciju, uključujući i priznavanje, onda postoji afirmativna obaveza država, čije su tadašnje vlade naručivale i provodile masovna i sistematska kršenja ljudskih prava da, prvenstveno, priznaju žrtve. Ovo se može postići na više načina, uključujući i izradu i podizanje odgovarajućih spomen obilježja. Naravno, ako ne postoji ozbiljan napor da se utvrdi istina o prošlim kršenjima i da se počinitelji stave pred lice pravde, onda se podizanje spomen obilježja može posmatrati samo kao bezosjećajna gesta lažnog kajanja. Međutim, ako se spomen obilježje podiže kao dio holističkog pristupa u bavljenju nasljeđem prošlih zločina, uključujući i traženje istine i krivična gonjenja, onda postoji potencijal da obilježje služi kao efikasno sredstvo priznavanja žrtava i patnje preživjelih porodica.
- 85. Na konsultacijama manjeg obima u Beogradu, jedan sagovornik je sugerirao da bi međunarodna zajednica trebala finansirati spomen obilježje za žrtve. Ovo može biti obrazloženo iz socio-ekonomske perspektive: zemlje Zapadnog Balkana ipak nisu naročito bogate zemlje. Ali, ako spomen obilježje ima za cilj da država prizna žrtve i patnju koju su uzrokovali pripadnici te države, traženjem od međunarodne zajednice da finansira podizanje spomen obilježja u potpunosti bi se promašila poenta. Prije da postoji jak moralni imperativ da države koje su naštetile žrtavama i njihovim porodicama u prošlosti makar priznaju žrtve, kao i ono što je počinjeno njima i njihovim porodicama. Podržavanjem odgovarajućih spomen obilježja, u okviru sveobuhvatnog pristupa bavljenju prošlim kršenjima, države priznaju žrtve i šalju jaku poruku budućim generacijama da se zločini koji su se dogodili u prošlosti ne trebaju više nikada ponoviti. Na Zapadnom Balkanu, gdje žrtve i njihove porodice čeznu za priznanjem, a potreba je akutna za mjerama podrške održivom miru i ideji “nikada više”, uspostavljanje univerzalnog spomen obilježja za sve nestale osobe bez obzira na nacionalno, etničko ili religijsko porijeklo zadobija krucijalni značaj.

X. Zaključci

- 86. Općenito su konsultacije o spomen obilježjima bile produktivne i korisne. Bavljenje tematskim pitanjem na međunarodnoj konferenciji o ‘Promoviranju cjelovitog pristupa pitanju memorijala i sjećanju’ bilo je izuzetno pozitivno. Učesnici su pokazali istinski interes za proces stvaranja spomen obilježja i sjećanja te su bili otvoreni za budući dijalog i inicijative. Nadalje, u uspostavljanju seta principa koji bi trebali usmjeravati proces stvaranja spomen obilježja, radne grupe na konferenciji o

‘Nestalim osobama, sjećanju i mjestima buđenja savjesti’ došle su do općeg konsenzusa o ciljevima stvaranja spomen obilježja u regiji.

87. Monoetničke konsultacije manjeg obima, koje je podržao ICMP, sa udruženjima porodica nestalih osoba i predstavnicima organizacija civilnog društva naglasile su mnoge izazove i prepreke koje postoje u nastojanjima da se napravi univerzalno spomen obilježje u postkonfliktnom okruženju. Porodice su naglasile da je potraga za nestalim članovima porodice od najvećeg značaja i izrazile su rezervu da spomen obilježje može marginalizirati ili imati negativan efekat na ovaj proces. Iako je postojala percepcija da su spomen obilježja i potraga za istinom međusobno isključive, neki su potvrdili da ovi mehanizmi mogu djelovati u tandemu i, kao rezultat toga, na mnoge načine mogu ojačati proces traženja nestalih osoba.
88. Trenutno postoji niz mišljenja i o formi i o sadržaju predloženog spomen obilježja. Iako se većina složila da dominantni fokus treba biti na žrtvama sukoba i sjećanju na njihove patnje, termin ‘žrtva’ se pokazao kao širok koncept. Pojavljuju se različiti narativi o tome da li termin treba obuhvatati ubijene i nestale borce pored civilnih žrtava, a u nekim dijelovima je vidljivo suprotstavljanje zajedničkom spomen obilježju ove dvije kategorije. Ovo pitanje je višeslojno, nadalje zakomplicirano u Bosni i Hercegovini činjenicom da su neke porodice ostvarile naknade jer imaju nestale članove porodice koji su kategorizirani prema Zakonu o pravima branitelja.
89. Proces konsultacija jasno je naglasio činjenicu da spomen obilježje nestalim osobama predstavlja imperativ iz najmanje dva razloga. Prvo, nerealno je očekivati da će se pronaći i identifikovati sve nestale osobe. Stoga je za porodice koje ne dobiju informacije o nestalim osobama i koje neće moći pronaći posmrtnu ostatku, ključno da imaju mjesto ili spomen obilježje koje kolektivno odaje počast nestalim osobama. Takvo spomen obilježje će pružiti satisfakciju onima koji nikada neće pronaći svoje nestale voljene osobe. Drugo, univerzalno spomen obilježje nestalim osobama će značajno doprinijeti naporima pomirenja jer će slati poruku da se zločini koji su se desili u prošlosti više nikada ne trebaju ponoviti.
90. Proces konsultacija je izrodio konstruktivne uvide i mišljenja vezana za lokaciju na kojoj bi se nalazilo predloženo spomen obilježje. Sugestije su varirale od dizanja spomen obilježja u lokalnim zajednicama ili na neutralnim lokacijama na kojima nije bilo sukoba, do onih koje su zagovarale da se memorijalizacija provodi upravo na onim mjestima na kojima su počinjeni zločini da bi se promoviralo promišljanje i pomirenje. Razgovaralo se također o mogućnosti univerzalnog pristupa spomen obilježjima u cijeloj regiji te je spomenuto nekoliko praktičnih prijedloga kao što je recimo podizanje centralnog spomen obilježja u regiji ili podizanje više identičnih spomen obilježja u više gradova.
91. Također postoje poteškoće vezane za pitanje ispisivanja imena na spomen obilježju. Za neke učesnike obrazloženje i motivacija na kojoj se temelji njihova želja da se imena svih žrtava ispišu na spomen obilježju čini se da je u nesrazmjeru sa pomiriteljskim ciljevima memorijalizacije. Za neke, ispisivanje imena predstavlja isticanje jedne kategorije žrtava i utvrđivanje ko je najviše patio, dok drugi smatraju da to može dovesti u pitanje netačne nacionalne narative i utvrditi istinu. Valja spomenuti da usprkos argumentima za i protiv ispisivanja imena na spomen obilježju, stvar nadalje kompliciraju navedena pitanja koja se odnose na mogućnost tačnog utvrđivanja brojeva i mogućnost da se neko ime može izostaviti.

XI. Preporuke

92. Da bi se razradio i koristio značajan interes koji postoji u regiji za podizanjem univerzalnog spomen obilježja, potreban je dalji dijalog o brojnim pitanjima. Dobro polazište bi bilo omogućavanje dodatnih lokalnih i regionalnih konsultacija sa ključnim akterima. Takvi sastanci bi se mogli koristiti za promoviranje boljeg razumijevanja suštinske uloge koju stvaranje spomen obilježja može igrati u procesu pomirenja, a ništa manje i u ubrzanju procesa lociranja, pronalaženja i identificiranja nestalih osoba. Također bi se omogućile diskusije, debate i mogući kompromisi o kompleksnijim i detaljnijim

pitanjima o tome kome se podiže spomen obilježje i da li ta imena trebaju biti ispisana na spomen obilježju.

93. Potrebno je definirati sveobuhvatan proces podizanja spomen obilježja u budućim konsultacijama sa udruženjima porodica nestalih osoba i sa ostalim ključnim akterima. Trebalo bi uspostaviti Regionalnu koordinaciju udruženja porodica nestalih osoba iz bivše Jugoslavije koja bi imala potencijal da formira jezgru mješovite regionalne radne grupe da bi vodila proces izgradnje spomen obilježja.
94. Među udruženjima porodica nestalih osoba postoji zabrinutost da će možda proces stvaranja spomen obilježja skrenuti pažnju sa potrage za nestalim osobama i da će je gurnuti na marginu, međutim, upravo je suprotno; društveni dijalog o tome kako se sjećati nestalih osoba može dovesti samo do većeg aktueliziranja lociranja, pronalaženja i identifikacije nestalih osoba u javnosti. Da bi se ova pitanja riješila, a zabrinutosti umirile, neophodno je da udruženja porodica shvate do kakvog pozitivnog i korisnog učinka može stvaranje spomen obilježja dovesti u potrazi za odgovorima i pronalaženjem i identifikacijom posmrtnih ostataka. Održao bi se niz sveobuhvatnih radionica sa udruženjima porodica nestalih osoba da bi im se objasnile i predstavile prednosti memorijalizacije kao i načini na koje ona može poduprijeti i proširiti potragu za nestalim osobama. Radionice će predstaviti način na koji proces izrade univerzalnog spomen obilježja može baciti prijeko potrebno svjetlo na pitanje nestalih osoba, i to na više načina. Analiziranjem ciljeva stvaranja spomen obilježja i ispitivanjem drugih postkonfliktnih društava, udruženja porodica će shvatiti na koji način spomen obilježje može doprinijeti atmosferi pomirenja, otvoriti dijalog o prošlosti, ohrabriti razmjenu ključnih informacija u odnosu na nestale osobe i, u konačnici, probuditi prijeko potrebnu medijsku i političku pažnju kada su u pitanju nestale osobe.
95. Također je potrebno omogućiti učešće mladih u ovom procesu. Tokom inicijalne faze, široko je prihvaćena činjenica da je učešće mladih važno u izradi spomen obilježja da bi sljedeća generacija mogla učiti iz prošlosti. U tom smislu je potrebno organizirati multietničke konsultacije sa omladinskim organizacijama iz svih segmenata društva da bi se utvrdile njihove ideje i doprinos.
96. Trebalo bi organizirati diskusije sa lokalnim vlastima da bi se prikupila mišljenja, naglasila mjera do koje postoji interes civilnog društva za memorijalizaciju i podvukla potreba za konstruktivnim političkim učešćem, kao i koristi koje ono može donijeti. Angažman i podrška lokalnih vlasti u procesu stvaranja spomen obilježja će, nadati se, djelovati kao katalizator za podršku i učešće državnog nivoa.
97. Uzimajući u obzir činjenicu da je ideja univerzalnog spomen obilježja prihvaćena u mnogim segmentima društva, važno je da se projekat nastavi i dosegne svoj momentum. Može biti korisno i da se pozovu umjetnici i stručnjaci za planiranje da podijele svoja stajališta o mogućem idejnom rješenju spomen obilježja, pored organiziranja putovanja za ključne aktere da na kojem bi mogli zamisliti oblik budućeg spomen obilježja.
98. Također treba posvetiti pažnju razvoju regionalne baze podataka nestalih osoba kao svojevrsnog virtualnog spomen obilježja nestalim osobama Zapadnog Balkana. Ne bi postojala nigdje, a bila bi dostupna svima, čime bi se riješilo pitanje lokacije. Imala bi potencijal da ohrabri multimenzionalno razumijevanje nedavne prošlosti i razbije tendenciozne nacionalne narative kao regionalno spomen obilježje koje sadrži imena svih nestalih osoba prikupljena u toku sveobuhvatnog procesa kompilacije spiskova nestalih osoba koje imaju državne institucije, poput komisija za nestale osobe, i nevladine organizacije, poput udruženja porodica nestalih osoba.

Mostar

Amela Suljić, ICMP

Andelko Kvesić, Hrvatska udruga logoraša domovinskog rata u BiH, Busovača

Ivanka Ljubić, Zajednica obitelji poginulih i nestalih hrvatskih branitelja domovinskog rata, Posušje

Josip Drežnjak, Udruga hrvatskih stradalnika Grabovica '93 Mostar

Lejla Bradić, Helsinški komitet za ljudska prava BH

Marijana Beslić, Udruga obitelji poginulih i nestalih hvarskih branitelja domovinskog rata Posušje

Matthew Holiday, ICMP

Nevenka Tabaković, Udruga obitelji poginulih i nestalih branitelja u Domovinskom ratu Općine Bugojno

Sarafina Kolovrat, Udruga obitelji poginulih i nestalih branitelja u Domovinskom ratu Općine Bugojno

Suzana Božić, Carritas

Vera Jovanović, Helsinški komitet za ljudska prava BH

Zdenka Polić, Udruga obitelji poginulih i nestalih hvarskih branitelja domovinskog rata Posušje

Zlatko Prkić, Hrvatska udruga logoraša domovinskog rata u BiH, Vareš

Zvonimir Kubinek, Udruga obitelji hrvatskih branitelja poginulih i nestalih u Domovinskom ratu - Tuzla I clan
Savjetodavnog odbora Instituta za nestale osobe BiH

Doboj

Boro Peulić, Republička organizacija zarobljenih boraca i nestalih lica Republike Srpske, Republički Odbor porodica nestalih Prnjavor

Dobrinka Trifković, Udruženje porodica zarobljenih i poginulih boraca i civila RS - Opštinska organizacija Bijeljina

Dragiša Andrić, Regionalno udruženje logoraša Višegrad

Dušan Malić, Opštinska organizacija porodica poginulih boraca i nestalih civila Derventa

Goran Bubalo, CRS

Jela Todorović – Mandić, Udruženje porodica nestalih civila i vojnika gornjo-drinske regije

Milan Mandić, Udruženje porodica nestalih lica Sarajevsko-Romanijske regije

Milka Kovačić, Udruženje nestalih lica Bratunac - Srebrenica

Miodrag Zimonjić, Udruženje porodica srpskih nestalih i poginulih boraca i civila rata Opštine Brčko

Mladen Grujičić, Opštinska organizacija porodica zarobljenih boraca i nestalih civila Srebrenica

Nikola Todorović, Republička organizacija zarobljenih boraca i nestalih lica Republike Srpske, Republički Odbor porodica nestalih Banja Luka

Radomirka Duvnjak, Opštinski odbor porodica nestalih lica Vlasenica

Ratomir Maunaga, Udruženje nestalih, poginulih i zarobljenih porodica Republike Srpske, Višegrad

Smilja Mitrović, Udruženje porodica nestalih boraca i civila Semberije i Majevice

Staka Petrović, Opštinska organizacija porodica zarobljenih i poginulih boraca i nestalih civila Zvornik

Veljko Lazović, Republička organizacija zarobljenih boraca i nestalih lica Republike Srpske

Slavonski Brod

Anica Jakopiček, Udruga obitelji zatočenih i nestalih "Hrvatska majka" Vinkovci

Barica Turuk, Zajednica Udruga hrvatskih civilnih stradalnika domovinskog rata Hrvatske, Pakrac

Dinko Miovec, Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja, Lipik

Dragica Marinković, Udruga civilnih žrtava domovinskog rata, Vinkovci

Drago Klaić, Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja, Pakrac

Iva Adžajević, Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja, Pakrac

Ivan Pšenica, Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja, Zagreb

Ivka Trajković, Udruga civilnih žrtava domovinskog rata, Osijek

Jasna Jug, Udruga obitelji zatočenih i nestalih "Hrvatski Feniks", Zagreb
Josip Muzić, Udruga obitelji zatočenih i nestalih "Hrvatski Feniks", Zagreb
Josip Salaj, Udruga civilnih žrtava domovinskog rata, Tenja
Julijana Rosandić, Zajednica Udruga hrvatskih civilnih stradalnika domovinskog rata Hrvatske, Slavonski Brod
Ljiljana Alvir, Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja, Vukovar
Manda Patko, Udruga zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja "Vukovarske majke", Vukovar
Marica Salaj, Udruga civilnih žrtava domovinskog rata, Osijek
Marija Vražić, Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja, Zagreb
Marijana Tonković, Udruga obitelji zatočenih i nestalih "Hrvatski Feniks", Zagreb
Siniša Mikolaš, Udruga civilnih žrtava domovinskog rata, Osijek
Slavica Marinović, Zajednica Udruga hrvatskih civilnih stradalnika domovinskog rata Hrvatske
Spomenka Kusić, Udruga obitelji zatočenih i nestalih "Hrvatska majka" Vinkovci
Tamara Banjeglav, Dokumenta Zagreb

Belgrade

Branka Antić, Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica sa Kosova i Metohije, Kraljevo
Čedomir Marić, Udruženje porodica nestalih i poginulih lica "Suza"
Cica Janković, Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica sa Kosova i Metohije, Beograd
Cveta Nedeljković, Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji
Dragan Pjevač, Udruženje porodica nestalih i poginulih lica "Suza"
Dragica Majstorović, Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica sa Kosova i Metohije, Beograd
Dušanka Kojić, Udruženje porodica nestalih i poginulih lica "Suza"
Gordana Bjelobrk, Udruženje porodica nestalih i poginulih lica "Suza"
Gordana Đikanović, Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji
Gordana Ristić, Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica sa Kosova i Metohije, Beograd
James May, Fondacija Biljana Kovačević Vučo
Mara Beader, Udruženje porodica nestalih i poginulih lica "Suza"
Marinko Đurić, Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji
Dragan Medić, Udruženje roditelja i porodica uhapšenih, zarobljenih i nestalih lica Srbije i Crne Gore
Mirjana Miodrag Božin, Udruženje roditelja i porodica uhapšenih, zarobljenih i nestalih lica Srbije i Crne Gore
Nataša Šćepanović, Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji
Olgica Božanić, Udruženje porodica kidnapovanih i nestalih lica sa Kosova i Metohije, Beograd
Snežana Zdravković, Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji
Vlado Šašo, Udruženje porodica nestalih i poginulih lica "Suza"
Stefana Lazić, Udruženje porodica nestalih i poginulih lica "Suza"

Sarajevo

Aleksandra Nedzi, TRIAL
Amela Medjuseljac, Udruženje "Žene žrtve rata"
Dževad Bektaćević, Udruženje porodica žrtava rata Vlasenica 1992-95
Edin Ramulić, Udruženje prijedorčanki "Izvor"
Ema Čekić, Udruženje porodica nestalih Općine Vogošća
Emir Redžović, Udruženje članova porodica nestalih osoba sa područja opštine Kalinovik « Istina – Kalinovik '92 »
Ervin Blažević, Udruženje "Optimist" Kozarac
Hasan Nuhanović, Memorijalni centar Potočari
Kemal Pervan, Udruženje članova porodica nestalih osoba sa područja opštine Kalinovik « Istina – Kalinovik '92 »
Mehmed Musić, Udruženje za traženje zarobljenih i nestalih iz Hadžića
Melika Merdžić, Udruženje "Žene žrtve rata"
Milada Hodžić, Udruženje prijedorčanki "Izvor"

Mirsada Spahić, Udruženje porodica nestalih osoba Općine Ilijaš
Munevera Avdić, Organizacija porodica šehida zarobljenih i nestalih osoba "Vrbanja", Kotor Varoš Travnik
Munira Subašić, Udruženje "Pokret majki enklava Srebrenice i Žepe"
Muradif Bureković, Udruženje porodica zarobljenih i nestalih lica Kalesija '92
Nura Begović, Udruženje građana "Žene Srebrenice"
Refika Ališković, Udruženje "Mostovi prijateljstva" Prijedor
Safija Hrinjić, Udruženje porodica zarobljenih i nestalih Bošnjaka "Prozor 92. - 95."
Salih Rasavac, Udruženje Koridor
Sead Golić, Udruženje za traženje nestalih i nasilno ubijenih Bošnjaka Brčko Disktrikta
Šefika Maratagić, Udruženje građana Ključ budućnosti
Semina Alekić, Organizacija porodica šehida zarobljenih i nestalih osoba "Vrbanja", Kotor Varoš Travnik
Zijad Smajilović, Udruženje "Pokret majki enklava Srebrenice i Žepe"